

Pokol Béla

Kettős állam és jogduplázódás

Kutatásaim összegzése

Bevezetés

A témával kapcsolatos eddigi kutatásaim összegzését először államelméleti oldalról végzem el, majd a jogrendszer megduplázódására vonatkozó elemzéseket foglalom össze. Alábbi tanulmányom készülő kötetemhez kapcsolódik.

Kettős állam: alul demokratikus, felül jurisztokratikus

Eddigi vizsgálódásaim végeredményét tézisszerűen úgy lehet összefoglalni, hogy a régi időktől létező államhatalom az 1800-as évek elejére az Egyesült Államokban alkotmányos állammá válva egy idő után – az alkotmányos állam eredeti eszméjének módosulásával – egy kettős államszerkezetet hozott létre. E minta más országokba átvitele/átvétele az 1900-as évek második felétől több kettős szerkezetű államot hozott létre a világban, amelyek az egyes helyeken mintegy evolúciós variációkként egy sor eltérő funkció ellátása szerint alakították a kettős állami szerkezetet, és ezek a globális érintkezésben egymásra hatva alakították ki mára e kettős államszerkezet főbb modelljeit. A jogra kihatásában ez a kettős államhatalmi szerkezet a kettős államakarat képzésének megfelelően a hagyományos törvényhozási jogot is megduplázta, és a törvényhozási egyszerű jog jogágai felett az alkotmányi jog „alkotmányos jogágait” is létrehozta. Nézzük meg ezt a folyamatot részletesen.

Az alkotmány eszméje a felvilágosodás eszmei-politikai küzdelmeiben Rousseau népszerűsítés-elméletéből fokozatosan alakult ki mint az államhatalom alapjainak és kereteinek nép általi ünnepélyes és kiemelt dokumentumban meghatározása, ez után a népképviselői törvényhozás már csak e keretek között folyhat. Ezt valósították meg a történelemben először az angol gyarmati státusból függetlenedő észak-amerikai telepes államok alkotmányai és az összefogásukból létrejött föderális Egyesült Államok alkotmánya 1787-ben, illetve a végül elvetélt francia forradalmi alkotmányok 1789-től. Az alkotmány ekkor még az államhatalom kereteire vonatkozott, de már néhány év múlva bevették az USA alkotmányába kiegészítésként az időközben a francia forradalmárok által kihirdetett emberi szabadságjogokat mint alkotmányos jogokat. Ezek az alkotmányos jogok eleinte csak az államhatalom célkitűzéseinek orientálását szolgálták, és ez nem változott meg akkor sem, amikor 1803-ban az USA Legfelsőbb Bírósága arra a belátásra jutott, hogy joga és hatásköre van arra, hogy a szövetségi alkotmánnyal szemben álló tagállami törvényeket vagy a szövetségi törvényeket alkotmányellenessé nyilvánítsa

és megtiltsa alkalmazásukat. Ez volt az alkotmánybíráskodás eszméjének megszületése, és ez ekkor még csak hatásköri bíráskodást jelentett, a szövetségi alkotmányban előírt hatásköri megosztás tiszteletben tartásának őrzését az egyszerű törvényhozás törvényei felett.

Ez kezdett fokozatosan megváltozni az 1800-as évek közepétől, amikor a rabszolgaság megszüntetéséről politikai küzdelem robbant ki az erre törekvő északi államok és az ezt fenntartani akaró déli államok között, és az emberek közötti egyenlőség alkotmányos jogára támaszkodva kísérelték meg a rabszolgaság intézményét alkotmányellenessé minősíteni a legfőbb bírakkal, ők azonban ellenálltak ennek. Az északi és déli államok között e kérdés miatt kirobbanó polgárháború végül az északiak győzelmével zárulva új alkotmánykiegészítésekkel bevitte ezt a változtatást az USA alkotmányába, és ezután egyre inkább a törvények tartalmi ellenőrzésére is kezdték használni az alkotmányos alapjogokra lefektetett alkotmánybíráskodást, most már túlmenve a pusztán hatásköri bíráskodáson. Ezzel kialakult az 1900-as évek fordulójára, hogy amit a szövetségi kongresszusban vagy tagállami törvényhozásokban egyes politikai erők többségük révén törvénnyé tudtak emelni, azt a szemben álló politikai csoportok a főbírák alkotmánybíráskodására támaszkodva meg tudták semmisíteni. A politikai táborok szerint ez úgy nézett ki egészen az 1930-as évek végéig, hogy a liberális-demokrata tábor törvényhozási sikereit rögzítő törvényeket a konzervatív legfőbb bírák alkotmányellenessé nyilvánították, és a liberáldemokrata táborból méltatlankodó kritikák láttak napvilágot a néhány öreg főbíró demokráciát sértő alkotmánybíráskodásáról. Emellett azonban az alkotmánybíráskodástól szenvedő liberális politikai tábor egyes csoportjai a hozzájuk közel álló nagy bankárcsaládok alapítványainak támogatásával egy fordított irányú alkotmánybíráskodásban bízva az egyenlőségi jogra támaszkodva alapjogi mozgalmakat kezdtek szervezni a fekete kisebbség támogatására, majd más kisebbségeket, illetve a feminista törekvéseket is felkarolva pro bono ügyvédi irodákra támaszkodva a bíróságok előtti perlési politizálással igyekeztek a politikai céljaikat elérni. Végül ez az 1950-es években vezetett először sikerre az USA szövetségi Legfelsőbb Bíróságán, miután a demokrata Rooseveltnél elnök presszióira és új főbírák kinevezésével átfordult a többség a liberális irányba. Ezután az 1960-as években szinte egy alapjogi forradalom zajlott le az USA-ban, és amit nem tudtak a liberális demokraták a konzervatív többségű kongresszusban és tagállami törvényhozásokban átvinni, azt perlési politizálással a jogvédő mozgalmak a legfőbb bírák előtti alkotmányos perlésekben tudták elérni. Ezzel kialakult a korábbi alkotmányos államból a kettős szerkezetű állam, amelyben az alsóbb szint a demokratikus választásokra alapozódva az állampolgári tömegek politikai akaratképzését jelenti, de felette egy másik államhatalmi akaratképzés is működik az alkotmányos alapjogokra és alkotmánybíráskodásra támaszkodva, és szembekerülésük esetén a felsőnek van primátusa.

Ez az USA-n belüli kettős állam azonban jelentős módosuláson ment át azzal, hogy a második világháborúban győztes amerikai megszálló csapatok jogászai a legyőzött Németország alkotmányozását irányítva egy olyan alkotmányi szerkezetet hoztak létre – elkerülendő, hogy a németek milliói még egyszer egy új Hitlert megválasztva szembekerüljenek az USA-val –, amely a parlamenti rendszer felett álló, a világban egy

addig példátlanul erős és széles hatáskörű alkotmánybírásgot tartalmazott. Ezt jórészt saját bizalmi embereikkel töltötték fel, és amikor a későbbi években a német kancellár és kormánya igyekezett fellépni az alkotmánybírák széles ellenőrzése ellen a demokrácia nevében, akkor a megszálló amerikaiak jogászai és külügyi vezetőik mint a jogállami demokrácia szükséges elrendezését védték meg velük szemben a hatáskörüket gátlás nélkül növelő alkotmánybírákat. Ennek révén itt a németeknél az alkotmánybírák olyan hatáskörtágítási formulákat eszeltek ki, és az alkotmányszövegtől elszakadó olyan alkotmányértelmezési fajtákat alakítottak ki, amelyek az amúgy is széles hatáskörüket szinte korlátlaná tették. A hatalmi súlypontnak ez a demokráciáról a felettes alkotmánybíráskodásra eltolódása ebben a kettős államszerkezetben, és a főhatalom demokrácia feletti jurisztokráciához áttelepítése a máskülönböző gazdasági prosperitásban élő németek milliói számára nem jelentett problémát, és így ez a modell ettől kezdve mint a bárhová exportálható politikai szerkezet vált érvényessé az USA vezető elitjei és általában a nagyhatalmak elitjei számára.

A későbbiekben aztán az 1960-as évekbeli amerikai alapjogi forradalom mintája sokban kereszteződött az amerikai bírákhoz képest jóval nagyobb értelmezési szabadságot és ezzel főhatalmat elért német alkotmánybíráskodási modell elemeivel, és így a kettőt variálva kezdték átvenni az egyes európai és nyomukban más kontinensen levő államok. De az amerikai globális hatalmi elitek is ezek mixelésével igyekeztek tudatosan átültetni ezt a kettős szerkezetű állami modellt a befolyásuk alá került országokba. Alulról ez a modell a társadalom demokráciáját mutatja, de felülről erre egy ezt ellenőrző második állami rész épül, amely az alkotmánybíráskodáson keresztül közvetlenül az alkotmányból, főként ennek alapjogaiból igyekszik kibontani – mintegy ebből „dedukálva” – a teljes jogrendszert és a társadalomirányítás tartalmát. A német modellt az 1970-es évek végén a diktatúrától megszabadult Spanyolországban és Portugáliában vették át, és különösen a spanyoloknál a német modell alkotmánybíráskodását még inkább elszakították az alkotmányszöveghez kötöttségtől, és szinte minden korláttól eloldott alkotmánybíráskodást valósítottak meg. Ezt a spanyol radikalizálással bővített alkotmánybíráskodási modellt aztán az 1980-as évek végétől a latin-amerikai spanyol nyelvű államokban vezették be az USA balliberális elitjének alapítványai ösztökélésével, majd az 1990-es évek elejétől a szovjet birodalom széthullása után az innen kiszabadult kelet-európai országokban ugyanígy.

Ezzel egy időben néhány kelet-ázsiai országban is voltak eltolódások e kettős államszerkezeti modell felé, itt is némi amerikai alapítványi ösztökéléssel, de itt a helyi elitek egy része más okokból maga is törekedett ennek átvételére. India egyes elitjei már az 1970-es évek elejére felerősítették a parlamenti többségi kormánnyal szemben álló főbírói elit jurisztokráciájának felhasználását az 1960-as évekbeli amerikai balliberális főbírák alkotmányértelmezéseinek átvételével és ezek alapján újak kieszelésével; Tajvan külön szervezett alkotmánybírásga 1987-ben kezdte el működését, és ez is, akár a szintén ekkortól induló dél-koreai alkotmánybírák, a német aktivista alkotmánybíráskodást tekintették követendő példának, átvéve ezektől az alkotmányszövegtől elszakadást és ezek rugalmas értelmezésének minden fondorlatát. A thaiföldi alkotmánybírásg csak némileg később kezdett működni, de ez is ugyanúgy a német aktivista alkotmány-

bíráskodást tekintette mintának, és a vidékkel szembekerült városi szellemi elitek követelésének engedelmeskedve az alkotmánybírák itt a választáson győztes kormánypárt és miniszterelnökének hatalomtól megfosztására is készek voltak eddig már kétszer is az ezredforduló óta.

A kettős államszerkezet alul demokratikus, felül jurisztokratikus modellje Kelet-Európában tisztán mutatja e kettős államszerkezet valamilyen fokban mindenhol meglévő szerkezeti elemeit, így ennél vegyük szemügyre ezt, utalva a többiek esetében a főbb eltérésekre. Itt fontos kiemelni, hogy a lokális demokrácia feletti szintre telepedett jurisztokratikus állami szerkezeti rész – különösen tisztán a kelet-európai államokban az 1990-es évek körüli rendszerváltás után – az amerikai balliberális elit otthon már kiépített jurisztokráciájának exportálásával épült ki a nagy globális alapítványai NGO-hálózatainak leányszervezeteit betelepítve az itteni egyes országokba és felettük központi koordinációt és ellenőrzést megvalósítva. Ezt az egyes államokon belüli jurisztokratikus állami részt a kívülről történő központi koordinálás mellett segítette még egy már korábban létrehozott összefogási mechanizmus, amely eredetileg az 1940-es évek végétől indulva egyes nyugat-európai elitek Európai Egyesült Államok-tervének megvalósítását célozta az Európai Tanács megteremtésével. Ez végül csak az európai emberjogi egyezmény létrehozására szűkült, és így maradt fenn napjainkig az ezen egyezmény mellé rendelt strasbourgi emberjogi bíráskodásban és az e mellé rendelt laza tagállami együttműködésben (Miniszterek Tanácsa és a Parlamenti Közgyűlés).

Ám a szovjet birodalom széthullásával és a kelet-európai államok ebbe integrálásával ez a korábban csak visszafogottan működő emberjogi bíráskodás egy idő után új életre kelt, és 1999-ben egy jegyzőkönyvi kiegészítéssel lehetővé tették, hogy az ezt aláíró, már részes államok vállalják a saját állampolgáraik ellenük indítható pereit is, ha azok emberi jogaik megsértését vetik fel velük szemben. Ez a csatlakozás nyomatékosan javasolt volt, és az EU-ba felvételre várakozó kelet-európai államok számára ez nemcsak egy szabadon mérlegelhető opció volt, de az ezen kívüli körre is a nemzetközi nyomás ezt kötelezően megszabta. (Így például Oroszország is aláírta a jegyzőkönyvhöz csatlakozást egy idő után.) Ám ennek révén az időközben a kelet-európai országokba már betelepített amerikai globális NGO-k nemcsak a hazai alkotmánybíráóságokon fellépve tudták a megkettőződött állami szerkezet jurisztokratikus részét (és ezen keresztül a törvényhozási demokratikus részét is) befolyásolni, hanem a strasbourgi emberjogi bíráskodáson keresztül is, leányszervezeteikkel belülről perekkel támadva az egyes kelet-európai államokat. Időközben az ezt a perlést vizsgáló kutatások kiderítették, hogy a strasbourgi indítványok óriási többségét az amerikai alapítványi NGO-k betelepített leányszervezetei nyújtják be, és az is a nyilvánosságra került, hogy például az elmúlt húsz évben a száz Strasbourgba delegált kelet-európai bíró közül 22 a Soros Open Society NGO-k mellől került oda be.

Más kutatások pedig azt hozták nyilvánosságra, hogy elsősorban tulajdonképpen nem is a bírák döntenek ott, hanem egy gondosan kiválasztott állandó emberjogi jogászapparátus (*registry lawyers*), és a bírók jórészt csak kihirdethetik az ezek által kialakított strasbourgi döntéseket. Sajnálatos módon e *registry lawyer* apparátus és a jelzett globális NGO-k közötti személyi összefonódásról az eddigiekben még nem készült tanulmány, de nagyon életszerű annak feltételezése, hogy ha már a jobban nyilvánosság előtt lévő

bírák esetében is ilyen magas az NGO-k által beépítettek aránya, akkor a jobban elrejtőző apparátusban még nagyobb lehet. Ez az egyes európai államok feletti, központi európai beépülés pedig létezik az EU brüsszeli szervei mellett is, mint az látható volt az elmúlt évek híradásaiból a George Soros Open Society alapítvány hálózatainak óriási befolyásáról az itteni akaratképzésre.

Az európai államok jurisztokráciájánál tehát a kettős jelleget lehet kiemelni, egyrészt a strasbourgi központi részt, másrészt az otthoni főbírákra, elsősorban az alkotmánybírákra, de kiegészítően a rendes felsőbbíróságokra is kiterjedő jurisztokratikus állami szerveződést. Mint látható volt, mind a két rész esetében az amerikai globális balliberális NGO-hálózatok exportálásával és európai beépülésükkel jött ez létre, és fontos kiemelni, hogy bár ez a nyugat-európai országok belső bírói karánál is létezik, teljes kibomlással inkább csak a kelet-európai országokban tudták létrehozni ezt a beépülést a jelzett globális NGO-hálózatok, mert a konszolidáltabb nyugat-európai jogrendszerek és szakmai jogásztársadalmak nem nyíltak ki számukra ilyen könnyen.

Ennek a főbírókon és jogvédő NGO-hálózatokon nyugvó európai jurisztokratikus rendszernek azonban még egy további eleme is van, és ezt a szellemi háttérrel biztosító *egyetemi jogász hálózat* jelenti. Ez az USA jogi egyetemi részlegein is létezik, és az ő alkotmányjogi, jogelméleti, illetve nemzetközi jogi jellegű tanulmányainak egész világon terjesztése adta mindvégig a jurisztokratikus államhatalmi szerkezet exportjának lehetőségét. Ezek a tanulmányok már felhasználják az elmúlt évtizedekben az amerikai aktivista alkotmánybíráskodást messze felülmúló német és más országokban ennek mintájára kialakított aktivista értelmezési formulákat is, és a mind újabban létrejövő alkotmánybíróságokat, bírákat és ezek alkotmánybíróági munkatársait ösztöndíjakkal, tanulmányutakkal segítve építik be ezekbe a globális hatalmi körök által támogatott alkotmányértelmezési és jogértelmezési formulákat. Az európai jurisztokrácia egyetemi jogászai részlegeit összefogó és szervező központok közül kiemelkedő az EU által létrehozott firenzei EUI (European University Institute), ahol tanárként, kutatóként az e szerveződés csúcspontjára jutott képviselőik kapnak helyet, de bőséges doktoriösztöndíj-rendszereivel az egyes európai államok belső jurisztokratikus erői által már kiválasztott és kipróbált fiatal jogászok is kapnak itt lehetőséget az NGO-hálózatokhoz csatlakozásra, és ennek jogászai munkáiban való részvételre a későbbiekben rövidebb-hosszabb tanulmányutak segítségével. De emellett főként a Soros Open Society alapítvány hálózatai szervezésében rendszeres konferenciák és ezek közös angol nyelvű kötetei fogják össze folyamatosan az egyetemi jogászoknak azt a körét, amely már stabilan csatlakozott ehhez az összeurópai jurisztokratikus szerveződéshez. Ebben cseh, magyar, lengyel, román, szlovén, szlovák, román alkotmányjogászok, nemzetközi jogászok és jogfilozófusok, illetve nyugat-európaiak, mint németek, hollandok, angolok és amerikaiak vesznek részt állandó jelleggel. Ahogy a globális NGO-hálózatok országokba telepített részlegeinek is vannak központi szervezői, akik ismertek már a nyilvánosság előtt is, úgy az egyes országokon belüli egyetemi jogászai kör tagjai is ismertek a szakmai közéletben, de mivel ez egy összeurópai szerveződés, így ennek központi szervezői is kiemelkedtek már. Így említeni lehet az EUI volt igazgatóját, Joseph Weilert, aki már évtizedek óta az egyik meghatározó alak az európai jurisztokrácia egyetemi elitjének szervezésében,

de ugyanígy központi helyet vívott ki magának e körök szervezésében Armin von Bogdandy és Georg Daly is, utóbbi az európai jurisztokrácia szellemi exportjának egyik fő szervezője más kontinenseken is.

E három elem – főbírók/alkotmánybírók, NGO-jogvédő hálózat és egyetemi jogászai háttérbázis – között stabil összefonódások, személyi átfedések és cserélődések is vannak nemcsak az előbb jelzett strasbourgi emberjogi bíraskodás szintjén, hanem az egyes országokon belüli szerveződést illetően is. Például Magyarországon az induló alkotmánybíróvási munkatársi gárdában egy tucat olyan tanácsadó tevékenykedett hosszú évekig, akik utólag a Soros NGO-hálózatok vezetői lettek – egyikük kifejezetten a hazai Soros-alapítvány elnöke –, és egymást támogatva, egymást hálózatként maguk után hozva ezután több hazai egyetemre beépültek, majd átvették itt az alkotmányjogi és jogelméleti tanszékek vezetését és vezető tanári posztjait. Csak feltehető, hogy ez nem volt másképp a többi kelet-európai országban sem, és így a jurisztokratikus államszervezeti rész az általuk elfoglalt alkotmánybírói/főbírói státusokon kívül az ezek bázisát adó NGO-k és egyetemi jogászcsoporthaik háttérével tudott és tud működni. Az alkotmánybíróvási előtti indítványok igen nagy részét – úgy, ahogy a strasbourgiakat is – ezek az NGO-hálózatok vagy csak hozzájuk kötődő ügyvédi irodák adják be, messzemenően koordináltak, esetleg közös formanyomtatványt is használva. E jurisztokratikus konglomerátumot közös médiaháttér is segíti mind az egyes kelet-európai országokban, mind ezeket összeurópai szinten összekötve, átvéve a számukra fontos híreket más országokban levő szervezeteik akcióiról is. Ezek ma már súlypontilag a nagy látogatottságú internetes portálokat jelentik, és mintegy karmesteri karlendítésre egyszerre erősítik fel egy-egy NGO-akciójuk hatékonyságát, vagy egy-egy egyetemi emberük új tanulmányának reklámozását a szélesebb nyilvánosságban. De ugyanígy fordítva is, a velük szembekerült alkotmánybírók/főbírók vagy egyes jogászprofesszorok hiteltelenítésére, szakmai reputációjának kikezdésére koncentrált támadásokat tudnak így megszervezni.

Fontos még kitérni arra, hogy bár ennek a demokratikus szerveződéssel sok szempontból szemben álló jurisztokratikus állami szerveződésnek a központi részét az alkotmánybíróvási és más legfőbb bíróságok jelentik, ám mivel egy alkotmányozási többség elérése esetén a demokratikus szerveződés erőinek módjában áll a saját értékviláguk felé átbillenteni az itteni többséget, így ez sajátos helyzetet hozhat létre az alapvetően az amerikai balliberális erők által betelepített és működtetett európai jurisztokrácia belső viszonyaiban. Ugyanis ha nagymértékben a balliberális politikai értékvilággal szemben álló jobboldali-konzervatív alkotmányozó kormánytöbbség tud kialakulni, akkor egy idő után ez átbillentheti az alkotmánybíróvási és más főbírói többséget is az új kinevezésekkel és alkotmánybíró-választásokkal. Ennek révén pedig mintegy kasztrálásra kerül a korábban körük szervezett balliberális NGO-hálózatuk és egyetemi jogászai hálózatuk hatékonysága is. Ez történt 2011-től fokozatosan Magyarországon, és 2015-től Lengyelországban is. Ennek révén a legnagyobb támadást kapják ezekben az országokban a részben funkciójukat veszített NGO-jogászoktól és egyetemi szellemi csoportjaiktól az „áruló”, „szakmájukat feladó” és „kormánykatona” alkotmánybírák mind az utóbbiak folyóirataiban (itthon és külföldön), mind a balliberális tv-csatornákon és online médiumokon. Ez azonban csak provizórikus állapot lehet, mert ha az átbillenést létrehozó

kormánytöbbség átadja a helyét a jurisztokratikus szerveződéssel baráti kormányerőknek, akkor még ha annak nincs is alkotmányozó ereje, akkor is megkísérelheti ezt akár egy „alkotmánypuccsal” is visszafordítani, mert a jurisztokrácia rendszerének fent jelzett elemei ezt tombolva fogják követelni mind itthon, mind a baráti részlegeik külföldön. Vagyis a „félbevágott” jurisztokrácia esete áll most fenn mind Magyarországon, mind Lengyelországban, ezt tisztán kell látni.

A kelet-ázsiai országokban létező alkotmánybíráskodásra áttérve azt kell szemügyre venni, hogy a Kelet-Európában megismert minták ott miként működnek vagy miben térnek el ezektől. Az egyik eltérés, hogy ott nem jött létre egy összeurópai alkotmánybírásgént működő emberjogi bíróság Kelet-Ázsia egészét illetően, szemben azzal, hogy például Latin-Amerikába és Afrikába ezt exportálni tudták a nyugati jurisztokrácia domináns csoportjai. Így ebben a térségben nincs az egyes államokon túli, összefogó globális jurisztokrácia. De nem lehetett arra utaló jeleket sem találni, hogy a globális amerikai NGO-hálózatok leányszervezetei épültek volna be, és azok mozgatnák belülről az egyes államok alkotmánybíráskodását. A fő különbség tehát, hogy a demokratikus szerveződés mellett belső hatalmi forrásokkal rendelkező társadalmi csoportokon nyugvó jurisztokratikus szerveződésről lehet beszélni, és ez nem egy exportált, kívülről beépített hatalmi rendszer. Bár kivételesen egy-egy NGO-nak nyilvánvalóan lehetnek külső gyökerei is, de rendszerszerűen ezek csak kivételnek tűnnek Kelet-Ázsiában.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lennének külső összefüggései ezeknek a jurisztokratikus szerveződéseknek, mert az indiai legfőbb bírák döntően az amerikai Supreme Court 1960-as évekbeli aktivista alkotmányértelmezési mintáit utánozták, vagy ugyanígy átvették később a közérdekű perlést, és ehhez a baráti, otthoni jogvédő ügyvédi irodákkal létező együttműködés fontosságának felismerése is az ottani tapasztalatok átvételét jelentette. Ezek azonban csak eszmei átvételek voltak belső (hatalmi) késztetésből, és nem külső globális hatalmi erők általi betelepülés következményei, mint az Európában volt látható. Ugyanígy a thaiföldi, tajvani és dél-koreai alkotmánybírák esetében a nagyon szoros rátapadás a német aktivista alkotmánybíráskodás mintáira és érvelési formuláira is a belső politikai erőmegoszlások következményének tekinthető, és ez csak a demokratikus többséggel szembeni belső hatalmi potenciál kiaknázásának feltárásában játszott szerepet, és nem valami külső globális hatalmi erőnek való alávetés elfogadását hozta magával.

Összességben tehát a kelet-ázsiai alkotmánybíráskodás és az erre épülő jurisztokrácia rendszere egy párhuzamos hatalmi szerveződést jelent az egyes államokon belüli demokratikus szerveződés mellett, és mintegy megduplázza a politikai hatalmi küzdelmeket. Így az állami akaratképzés is megkettőződik, és ennek révén a jogrendszer is megkettőződik, a parlamenti törvényhozással kialakított törvények mellett/felett egy alkotmányjogiasított joganyag is működik.

Áttérve a latin-amerikai országok alkotmánybíráskodására, itt egy középpozíciót lehet megállapítani a kelet-európai külsőleg exportált és fenntartott jurisztokrácia és a jurisztokráciát a belső hatalmi megkettőződésre felhasználó kelet-ázsiai modell között. Az itteni államok többségében a szuperjurisztokrácia felé mentek el, élükön Kolumbiával, Brazíliával, Costa Ricával és részben Mexikóval, de az USA-ból kapott folyamatos eszmei és NGO-beépülés végül a belső hatalmi pluralitással összefonódva a mindenkori demok-

ratikus szerveződés mellett mint egy alternatív hatalmi út vált bevetté a demokratikus választásokon gyengébb, de máskülönben hatalmi erőforrásokkal rendelkező csoportok számára. Így ez már nemcsak az USA balliberális erőinek külső szervezése által fenntartott jurisztokrácia, ahogy Kelet-Európában megfigyelhető, hanem a tartós belső hatalmi kettősség kifejeződése, mint Kelet-Ázsiában láthattuk.

Kettős állam és a jogrendszer megduplázódása

Feltehetően az is hozzájárult, hogy tavaly nyáron komolyan elgondolkodtam Cservák Csaba már évek óta hangoztatott javaslatán, miszerint a jogrendszernek nem négy, hanem öt jogrétege van – szemben azzal, amit én lefektettem az 1980-as évek végén –, hogy akkor már nyolc éve az alkotmányt precedensjoggal konkretizáló alkotmánybírói testület tagja voltam. Ugyanis én korábban jeles német szerzők jogfelfogását szintetizálva a szövegréteg, jogdogmatikai réteg és a felsőbírósági precedensjogréteg mellé még odacsaptam negyediknek az akkorra már az egész világon jelentőssé vált alkotmánybíráskodási döntéseket mint alapjogi réteget.

Cservák Csaba ezt kezdte korrigálni, és ő állította már 2015-ben, hogy van még egy ötödik jogréteg, és ez az alapjogi dogmatika jogrétege. Egy erről szóló könyvének bemutatását végezve tavaly aztán elgondolkodtam azon, hogy lehet, mégis igaza van, és az alkotmányi dogmatikát nem lehet befogni egyszerűen a hagyományos jogági dogmatikák közé, amiért én korábban vita nélkül csak félretoltam az álláspontját. De ha most már komolyan vettem, akkor rögtön tovább is mentem, és felötlött bennem, hogy akkor van egy hatodik is, amivel már évek óta napjaim nagy részét töltöm, és ez az alkotmánybírói precedensek jogrétege. És mivel Ran Hirsch „jurisztokráciatézisét” átvéve és továbbgondolva már 2015-ben arra jutottam, hogy az alkotmánybíráskodás bizonyos feltételek mellett megkettőzi a politikai rendszer demokráciára épülését a jurisztokráciára építéssel, így most adódott számomra, hogy itt nem igazán hat jogrétegről van szó, hanem inkább kétszer háromról. Vagyis miután az alkotmánybíráskodást most már nem tudtam le egyetlen alapjogi réteggel, hanem itt is az alkotmányi szövegréteg, az alkotmánydogmatika és az alkotmányi precedensjog hármasságát tartottam a szemem előtt, akkor rögtön feltolultak az emlékek bennem a hagyományos jogágak keserves küzdelmeiről a konkurens alkotmányos magánjoggal, az alkotmányos büntetőjoggal. Ahogy már az 1980-as évek végén olvastam egy német tanulmányutamon egy német magánjogász-professzor kifakadását az ún. „alkotmányjogi imperializmus”-ról („*verfassungsmässiges Imperialismus*”).

Így a kibővített jogréteggépet most már mint a jogrendszer megduplázódását fogtam fel, aminek eredményeként a hagyományos jogrendszer fölé telepített alkotmány az alkotmánybíráskodás révén fokozatosan, már helyesebb elnevezéssel alkotmányi joggá válik, kibontva az alkotmányszöveg mellett az alkotmányi precedensjogot és ezekből lassanként az alkotmányi dogmatika érvelési formuláit és fogalmait is. Ez a jogduplázódás egyben mint egy primátussal rendelkező *über*jogrendszer viszonyul a hagyományos jogrendszer jogrétegeihez, és explicit módon megsemmisítheti a törvényszövegréteget, félretol-

hatja a hagyományos jogági dogmatika megoldásait, és saját formuláit kívánja helyükre tenni, illetve ugyanígy a rendes bírósági jogértelmezést is megsemmisítheti, és helyükre parancsoló módon az alkotmánybírósági jogértelmezést rendeli. A tapasztalatok szerint ez egy folyamatos küzdelmet hoz létre a hagyományos jogrétegek hordozóival, úgymint a törvényhozással, a jogági dogmatika professzoraival és a legfelsőbb bírósági bírakkal, noha ennek mértéke az egyes országokban eltérő.

Miután eddig eljutottam, szétnéztem a külföldi szakirodalomban, hogy vadonatúj meglátásra jutottam-e, vagy csak megismétlem a mások által már megfogalmazott összefüggéseket. Ennek menetében rögtön felmerült, hogy amit én a jogrétegek elméletéből kiindulva most megteszek, azt a németek más név alatt már az 1980-as évektől indulóan, de különösen az ezredforduló körül megvitatták, és az alkotmányjogi jogág alkotmánybíráskodását a jogrendszer többi részével mint egyszerű joggal állították szembe. Még ha ezt explicite nem is nevezték a jogrendszer megduplázódásának, de néhány szempontból azért úgy tárgyalták. Tanulási szándékkal aztán így, mint az én duplázási tézisem egy alternatív megfogalmazásán mentem végig ezen egy külön, a legújabb könyvemben olvasható tanulmányban. Jó volt látni eközben, hogy azzal, hogy én a jogot nemcsak egységben tartom szem előtt, hanem rétegekre szétbontva is, minden egyes részletkérdésnél tudtam ütköztetni és összehasonlítani a jog hagyományos rétegeit az új alkotmányi jog rétegeivel. Így jobban szem elé kerül, hogy mi a helyzete egy-egy jogrétegnek a hagyományos jogágakban, és miként változik meg ez a szerepe az új alkotmányi jogban. Ennek révén egy sor olyan kérdés merül fel, amelyet a németek alkotmányjog versus egyszerű jog szembeállítására nem tudott felvetni. (Csak utalok az erre vonatkozó, a könyv első fejezetében feltárt hat lényeges különbségre a hagyományos jog jogrétegei és az alkotmányi jog rétegei között!)

Sokat lehetett tanulni azonban ebből az összehasonlításból, hisz a németeknél hozzánk képest már régebben elkezdtek az alkotmányos jogágak tanulmányozását, de azért is, mert a világ többi részén a németeket veszik alapul e téren, vagy mint elvetendő, vagy mint követendő példát. Így az alkotmányos magánjog esetében a brit és az olasz alkotmányjogiasítási szint a németek mintája alapján a magánfelek közti horizontális hatás vonatkozásában a közvetett hatás elismerése után mára jórészt átment a közvetlen hatás elismerése irányába, míg az USA-ban ehhez képest megmaradtak egy alacsonyabb szintű alkotmányjogiasításnál. Ugyanígy az alkotmányos büntetőjog esetében a németeknél az itteni büntetőjogász-professzorok által kidolgozott és a szinte a teljes hagyományos büntetőjog alkotmányjogiasítását megcélzó megoldásokat volt jó alapul venni ahhoz, hogy egy skálán osztályozni lehessen az egyes országokban az alkotmánybíráskodás által ténylegesen felkarolt és megvalósított alkotmányjogiasítási szintet. Így jól látható volt ebben az összehasonlításban, hogy e téren maga a német alkotmánybíróság a 2008-as kulcshatározatában markáns álláspontot kifejtve teljes mértékben elutasította azt, hogy túlmenjen a büntetőjogi alkotmányi garanciák mentén történő periferiális alkotmányjogiasításon, és ugyanezt tették az USA szövetségi legfőbb bírái is, míg a kanadai Legfelsőbb Bíróság lelkesen beleállt a büntetőjog teljesebb alkotmányjogiasításába. Ezek után tanulságos volt összehasonlítani a magyar alkotmánybírák 1990-es években megindított büntetőjogi alkotmányjogiasítását és ennek napjainkig végbement változásait,

mert kiderült, hogy akár világbajnoki címet is kaphattak volna a magyarok az 1990-es években, ha osztottak volna ilyet. Mert amit egyetlen ország alkotmánybírói többsége sem tett meg – és a 2000-es évektől a kanadai legfőbb bírák is csak megközelítettek –, azt a frissen létrehozott hazai alkotmánybíróság az 1990-es évek elején skrupulusok nélkül megtette. Amit a német büntetőjogász-professzorok otthon nem tudtak elérni, és csak álmodni tudtak az alkotmánybíráskodásba átültetésről, azt az 1990-es évekbeli hazai alkotmánybírói többség hezitálás nélkül megtette, és egy sor büntetőjogi tényállást megsemmisített mint az *ultima ratio* elvébe ütközött.

Ezeket figyelembe véve az összehasonlító alapú vizsgálódásaimat úgy összegeztem, hogy két fokozatot lehet elkülöníteni az egyes jogágak alkotmányjogiasításánál. Megállhat egy alacsonyabb foknál, amikor csak az alkotmányi garanciák körül történik meg, de lehetséges egy magasabb fok is, amelynek során az egyes hagyományos jogágak anyagának és dogmatikájának egész terjedelme is elvileg átírásra kerülhet. Ez megy végbe a büntetőjog területén, ha az alkotmányi büntetőjogi garanciákon túl egy általános formulát is az alkotmányos megítélés mércéjévé emelnek fel, és ehhez bármely büntetőjogi tényállást és szabályt hozzá lehet mérni és megsemmisíteni. Ilyen általános formulaként dolgozta ki a németeknél a büntetőjogászok egy csoportja a jogtárggyal lefedettség követelményét, valamint az *ultima ratio* elvet, a kanadaiaknál pedig a károkozás elvét, kombinálva ezzel az arányosság elvét vagy az egyenlőség elvét, és ezekbe ütköznek minősítve bármely büntetőjogi előírás elvileg felülvizsgálhatóvá és megsemmisíthetővé válik az alkotmánybíráskodás folyamán. A magánjog terén pedig a magánfelek közti horizontális hatás elismerése vagy ennek tagadása az a vízvázlat, amely eldönti az alkotmányjogiasítás fokozatát az adott országban, és ezzel a jogrendszer megduplázódásának a fokát.

Továbbhaladva a vizsgálódással e téren feltűnt számomra, hogy mióta az alkotmánybíráskodás kutatásával foglalkozom, azaz az 1970-es évek vége óta, az akkor létező három alkotmánybíróságból mára fokozatosan az egész világra kiterjedéssel a százat is meghaladó számú lett, és ennek nagyobbik fele külön szervezett alkotmánybíróság, de az Egyesült Államok megoldása szerinti rendes felsőbíróságok által ellátott alkotmánybíráskodás modellje is elterjedt jó néhány országban. Itt pedig felmerült bennem Savigny emléke, aki az 1800-as években a franciáktól áttekintő írott jogalkotás ellen harcolva, bár reális problémákra mutatott rá, de utólag értékelve egy új joglépcső kiemelkedését akarta megakadályozni, hasztalanul. Így az alkotmánybíráskodás elmúlt negyven évben megállíthatatlannak tűnő terjedését a szem elé kapva – ami messze túlment a Kelsen által szem előtt tartott, pusztán kereteket őrző alkotmánybíráskodáson –, felmerült most bennem, hogy talán itt is egy új, további joglépcső emelkedik ki ezzel a megduplázódással, és én kissé szélmalomharcot folytatva küzdök már majd' harminc éve az aktívista alkotmánybíráskodás formuláját alkalmazva ez ellen. Ez kétségkívül ronsolja a demokráciát, ronsolja a hagyományos jogágak dogmatikai fogalmi rendjét, de talán olyan „termékeny rombolás”, ami ezt egy új, magasabb funkció vagy akár több funkció ellátása érdekében teszi, amit én eddig nem vettem figyelembe.

Eddig a konkrét, az egyes országokban az addigi demokratikus törvényhozási dominancia helyére az alkotmánybírói és más főbírói dominanciát helyező okokra figyeltem inkább, és ezek eléggé prózai politikai és hatalmi okok voltak, akár a belső hatalmi küzdelmeket illetően – ahogy Ran Hirschl a *Towards Juristocracy* című 2004-es könyvében elemezte –, akár a külső nagyhatalmi nyomásokat illetően. Egy intézmény létrejöttét meghatározó okoktól ugyanis teljesen független az, hogy tartósan fenn tud-e maradni a történelmi folyamatok evolúciós funkcionalista elmélete szerint. Kérdés tehát, hogy lehet-e ilyen tartós funkciót vagy funkciókat felmutatni a világon egyre terjedő alkotmánybíráskodás mögött?

Mivel e téren még csak az elemzés elején tartok, így csak az összeállítandó kötetem előszavába írtam bele két, erre utaló funkciót. Idézem:

„Egy lehetséges tartós funkciót én abban látok, hogy a politikai törvényhozás és az ennek alárendelt miniszteri szintű jogalkotás formájában kiemelkedett tudatos jogmeghatározás az egyes emberek jogait és kötelezettségeit szükségszerűen *instrumentális metszetben* tudja csak figyelembe venni. Így az alkotmánybíráskodás az egyes jogokra és kötelezettségekre összpontosult ügyelemzése, és emellett még ezen túl is az egyes konkrét esetekre figyelő munkamódszere miatt – legalábbis a legnagyobb döntési terhet jelentő bírói döntések és ezek által használt törvényi rendelkezések alkotmányosságát vizsgáló tevékenysége közben – lehetővé teszi, hogy az instrumentális metszetben alkotott és alkalmazott jogot az egyéni jogokra koncentrálni korrigálja. Így a kiemelkedett új joglépcső éppúgy gazdagítani tudja az eddigi joglépcsők evolúciós adalékait, ahogy korábban a jogdogmatika is tudta a feszes logikai értelmi rend bevitelével. Vagy, miként a tudatos jogalkotás a törvényhozási politikai demokrácia bekapcsolása mellett a bírói szféra fölé emelkedve a *minisztériumi információgyűjtéssel készített törvénytervezeteivel* is gazdagította a jog rendszerét.”

Ez lenne tehát az egyik funkció, de tovább keresgélve egy ettől teljesen független másik funkció is felmerült előttem, idézem:

„A törvényhozás feletti új, alkotmánybíráskodási joglépcső világ egészében elterjedtségét elemezve a tartós funkció utáni kutatás azonban adhatja azt a magyarázatot is, hogy ennek eredményeként végül is a választók millióira alapozott demokrácia az elitek jogkorrekciójával kapcsolódik össze, és él együtt vele. Így amit a felvilágosodás francia forradalmárai Rousseau néptörvényhozási eszméje alapján kiharcoltak, az a társadalmi hatalmi realitások elittagozódásával együtt tud élni. Pessimistán szemlélve ez így a demokrácia korlátozása – amit már számtalanszor leírtak az alkotmánybíráskodás kapcsán –, de optimista szemszögből szemlélve talán ez az egyetlen út arra, hogy a tömegdemokrácia az elitek megszüntethetetlen dominanciája ellenére legalább ilyen formában fennmaradjon.”

Mindenki maga eldöntheti, hogy ezek az itt kiemelt funkciók eléggé méltányolhatók-e ahhoz, hogy az alkotmányjogiasításnak a demokráciát és a hagyományos jogági dogmatikákat roncsoló következményeit „termékeny rombolásnak” tekintse-e, és így támogatom-e, vagy sem. Vagy folytasson kutatást más legitimáló funkció után. Mindenesetre én nem sok esélyt látok arra, hogy a most már majd fél évszázados fejlemények után megforduljon a trend, és Kelsen álmának megfelelően pusztán a demokráciát és a hagyományos jogrendszert a garanciális keretek között tartó alkotmánybíráskodás valósuljon

meg. E funkciók jelzése még jórészt hipotézis, és még elemzésekkel, illetve mások meglátásait felhasználva kell majd ezeket alátámasztani.

A másodikra azonban Robert Borktól már találtam egy olyan, az egész kötetben kibontott elemzést, amelyben szinte már el is végezte ezt az alátámasztást helyettem. Idézem tőle:

„A bírák az Alkotmányba új elveket beleolvasva nem mondanak semmit analitikailag ezek eredetéről, hanem csak retorikailag ábrázolják ezeket. Azonban komoly okok vannak annak feltételezésére, hogy a bíró mindig azokat az értékeket foglalja bele az alkotmányi rendelkezésekbe, amelyek azoktól a társadalmi osztályokból vagy elitektől származnak, amelyekkel azonos az identitása. Egy közhelynek számít, hogy az Egyesült Államokban a morális nézetek mind regionálisan, mind a társadalmi osztályok szerint változóak. Az szintén közhely, hogy bizonyos elitek morális szemlélete erősebben megjelenik a kormányzat működésében, mint az olyanok, amelyek a nép többségének morális nézeteivel egyeznének. Ez különösen igaz állítás a bírák által kifejezett morális nézeteket illetően. Az elitek morálja és politikai nézeteik nagyon sokszor nem képesek választást nyerni és a törvényhozási többséget irányítani, de mindazonáltal a bírákat befolyásolva mégis csak a jog meghatározóivá tudnak válni. Ez az oka annak, hogy bizonyos elitek előtt extrém módon népszerű a bírói aktivizmus, és bátorítják a bírákat erre azzal, hogy ez az ő igazi hivatásuk. A törvényhozás ezzel szemben sokkal inkább a tömegek többségi morális nézeteit fejezi ki, míg a bírói aktivizmus az elit kisebbségét.”¹

Csak azt fűzhetem hozzá, hogy én is ezt állítom, de a fentebb jelzett funkciók kiemelésével.

Összegzés

Végül még az alkotmányi joggal létrejövő anomáliára szeretnék kitérni röviden, amely e megduplázódott jogi rész miatt keletkezett a hagyományos jog horizontális jogági tagozódását illetően. Ez a kontinentális európai jogrendszerekben már kb. 150 éve egyre mélyebben széttagolta a jogászságot első fokon jogági jogásszá, majd csak ezután jön a második fokon a szétbomlás az egyes jogász szakmákat illetően, úgymint a bírói kar, ügyvédség, ügyészség, közigazgatási jogászság és egyetemi jogászság. Ez a második szétbomlás már nem érinti azt, hogy minden kontinentális európai jogász már az egyetem elvégzése után jogági szakosodásra kényszerül, amennyiben halad előre karrierjében. A jog egészét igazán meghatározó felsőbbbíróságok bírái, egyetemi jogászprofesszorok, az ügyészi elit és az ügyvédi elit tagjai mind már egy-egy jogágra szakosodott jogászok, akik a jogrendszer más jogágaira már csak mint joghallgatói emlékeikre tekintenek nosztalgiaiával, de ezeket évtizedek óta nem művelik. Ezzel szemben az Egyesült Államokban megmaradt a bírói kar szerveződésében a generalista bíraskodás, és tőlük kisugárzóan (ugyanis zömük egyben egyetemi jogász is, és ők képzik ki a mindenkori következő jogászgenerációkat) a jogrendszer egészben való szemlélete. Ez az, ami az európai kon-

¹ Bork, Robert H.: *The Tempting of America. The Political Seduction of the Law*. New York, Simon and Schuster, 1990.

tinensen az utóbbi másfél évszázadban fokozatosan eltűnt, és ami miatt a specializálódva szétszakadozott jogászság és a mélyen specializálódott bírói kar csak nehezen tudja felvenni az Amerikából átszármazódott generalista alkotmánybíráskodás ellátását.

Úgy látom, hogy a generalista alkotmánybíráskodás által előrehajtott alkotmányi jog és az elsősorban általa megvalósított jogrendszer-duplázódás megköveteli, hogy a hagyományos jogágak horizontális tagolódása mellett egy generalista jogágot is elismerjenek – mintegy a többiek felett „keresztbe fekvő” –, és ennek joganyaga is bekerüljön legalább egy súlyos tantárgyként a jogászképzésbe alkotmányi jog elnevezés alatt. Ebből ered, hogy a régi államjoggal az utóbbi évtizedekben azonosított alkotmányjogot mint inadekvát elnevezést el kell vetni, hisz ezt az államhatalmi szervek szabályanyagát tartalmazó jogágot éppúgy csak részlegesen szabályozza az alkotmányi jog, mint a többi jogágot. Ez a hibás azonosítás mára oda vezetett nálunk, hogy a vallásszabadság alkotmányos alapjogával, az alkotmányos magánjoggal, az alkotmányos büntetőjoggal és a nemzetközi alkotmányjoggal foglalkozókat is befogó alkotmányjogi tanszékek léteznek, ám az echte államjogászai szakma jórészt eltűnt, és ezek témáit egyre inkább a politológusok veszik át. Náluk pedig csekély a tényleges jogi tudás az összefüggések mélyebb átlátásához. Vagyis a jogágakat és a jogászképzést illető javaslatom, hogy kapja vissza az államjog, ami őt illette, és az alkotmányi jog mint egy generalista új jogág anyagába kerüljenek bele a mai, különböző alkotmányos jogági név alatt üzött tevékenységek. Szerintem ezzel a hagyományos jogágak művelői is jól járnának, mert így a ma őket sokszor belülről bomlasztó törekvések „alkotmányos” zászlók alatt kikerülnének a sáncaik közül. Igaz, hogy egyben egy felettes szintre kerülve a velük szemben primátussal rendelkező alkotmányi jog sáncai közül kiindulva új rivalizálások is létrejöhetnek. De mivel ezek ma is megvannak, csak rejtettebben és kezelhetetlenül, így talán ez ebből a szempontból is megfelelőbb lenne.

Felhasznált irodalom

Bork, Robert H.: *The Tempting of America. The Political Seduction of the Law*. New York, Simon and Schuster, 1990.

Ajánlott irodalom

Alexy, Robert: Verfassungsrecht und einfaches Recht – Verfassungsgerichtsbarkeit und Fachgerichtsbarkeit. In Robert Alexy – Philip Kunig – Werner Heun – Georg Hermes – Wilfried Erbguth – Wolfram Höfling – Rudolf Streinz – Astrid Epiney: *Verfassungsrecht und einfaches Recht*. Berlin–Boston, De Gruyter, 2013. 7–33. Online: <https://doi.org/10.1515/9783110898743.7>

Collins, Hugh: Private Law, Fundamental Law and the Rule of Law. *West Virginia Law Review, Research Depository*, 121. (2018), 1. 1–25.

Colón-Ríos, Joel I.: Constitutionalism and Democracy in Latin America. *Victoria University of Wellington of Law Research Papers*, (2017), 118.

- Giménez, Francisca Pou: Constitutionalism and Rights Protection in Mexico and Brazil. Comparative Remarks. *Revista de Investigações Constitutionais*, 5. (2018), 3. 233–255.
- Ginsburg, Tom: Constitutional Courts in East Asia. Understanding Variation. *Journal of Comparative Law*, 80. (2008), 1. 80–99.
- Hirschl, Ran: *Towards Juristocracy. The Origins and Consequences of the New Constitutionalism*. Boston, Harvard University Press, 2004.
- Onufrio, Maria Vittoria: The Constitutionalization of Contract Law in the Irish, the German and the Italian Systems. Is Horizontal Indirect Effect Like Direct Effect? *InDret. Revista para el Análisis del Derecho*, (2007), 4. Online: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2390160>
- Pokol Béla: *A jurisztokratikus állam*. Budapest, Dialóg Campus, 2017.
- Pokol Béla: *Kettős állam és jogduplázódás. Alkotmányi jog és a jogrendszer duplázódása*. Budapest, Alapjogokért Központ, 2020.
- Szomora Zsolt: *Alkotmány és anyagi büntetőjog. A büntetőjog alkotmányosságának egyes kérdései*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2015.
- Zúñiga, Francisco Urbina: Nueva Constitución y Constitucionalismo en Chile. *Anuario de Derecho Constitucional Latinoamericano*, 173. (2012), 173–183.